

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

Vredesproject Europa heeft langste tijd gehad

Op straffe van zijn eigen marginalisering zal Europa zich moeten omvormen van een vredesproject naar een machtsproject. Het vredesproject Europa draait om moraliteit, verzoeningsbereidheid en idealisme. In het machtsproject is Europa een politieke daad, die vraagt om oordeelskracht en een herdefiniëring van het eigenbelang. Het vredesproject vergt de demping van de nationale identiteiten ten gunste van universele waarden, het machtsproject vraagt om de ontwikkeling van een Europese identiteit en trotse Europeanen.

door *Luuk van Middelaar*

De auteur is filosoof en historicus. De afgelopen tien jaar leerde hij als politiek adviseur de Brusselse en Haagse politiek van binnenuit kennen.

WELKE KOERS MOET EUROPA UITZETTEN?

Kenmerkend voor het onvolgroeide politieke stelsel waarin we leven is dat het antwoord op deze vraag een dubbele laag kent. Aan de vraag van de koers is de Unie nauwelijks toe. Het gaat allereerst om het verwerven van het *vermogen* een eigen koers uit te zetten, dus een stuurwiel in handen te krijgen. Dat vermogen is Europa in 1939-1945 kwijtgeraakt. Zelf een koers kunnen uitzetten betekent: invloed houden op de vorm van onze omgeving, ons niet als een willoos Europees scheepje op de golven van de internationale ontwikkelingen en tussen de politieke grootmachten heen en weer laten slingeren, meester zijn over ons lot.

Het is in dit existentiële licht dat men het recente gepraat over een buitenlandse politiek voor de Unie moet zien. Gezien de razendsnelle mondiale ontwikkelingen die de machtspositie van Europa ondermijnen en het continent vanuit Washington of Peking gezien irrelevant maken — zo

klinkt het allerwegen —, moet Europa ‘met één stem’ in de wereld kunnen spreken. De Unie dient in de wereld serieus te worden genomen, niet alleen — zo luidt een ander refrein — als de economische grootmacht die het is, maar eveneens als de politieke macht die het niet is.

Hoewel het in Brusselse kringen zo wordt voorgesteld,¹ is dit verlangen naar een machtsblok Europa niets nieuws. Al in de stichtingsjaren vergezeldde een geopolitiek streven in sommige hoofdsteden het vredesvertoog, dat voor de samenwerking tussen de Zes publiekelijk wat nadrukkelijker werd uitgedragen. Voor het denken over de rol van Europa in de wereld kan men bij die ervaring en gedachtevorming aansluiten.

Dan blijkt onmiddellijk dat men de Europese ontwikkelingen sinds zestig jaar niet op een zinvolle, omvattende manier kan duiden met het

*Europa kan slechts een
stevig politiek bouwwerk zijn
wanneer het rust op het cement
van gezamenlijke belangen*

begrip ‘idealisme’. Behalve de idealen van enkele stichters speelden (ook bij hen) nationale, institutionele en persoonlijke belangen, het toeval van de gebeurtenissen en de druk van de geschiedenis, een beslissende rol in de wijze waarop de Unie en haar voorlopers gestalte

kregen. Derhalve valt voor de toekomst niet alles van een opwekking van de oude of een formulering van nieuwe idealen te verwachten. Dringender is het de Europese bevolkingen te overtuigen van het *belang* van hun Unie. Europa kan slechts een stevig politiek bouwwerk zijn, in staat te handelen en te worden gehoord, wanneer het rust op het cement van de gezamenlijke belangen. Laat in het overtuigen van het Europese publiek nu dan het ideaal gelegen zijn!

TWEE SOORTEN OMGANG MET DE GESCHIEDENIS

In de motieven van de West-Europese politieke leiders die in de jaren vijftig de voorlopers van de Unie oprichtten, kan men twee politieke doelen onderscheiden — afgezien van het door allen gedeelde doel van welvaartsvergroting door handel. In het ene was Europa een *vredesproject*, in het andere een *machtsproject*. Deze beide visies liepen veelal door elkaar; toch is het zinvol ze voor de analyse uiteen te trekken. Aangezien beide zijn ingegroeid in het interne functioneren en de uitstraling naar buiten van de Europese instellingen, kan dit onderscheid tevens verhelderen waarom de publieke discussie over de Unie anno 2009 op het verkeerde been staat.

Het Europese *vredesproject* had kort na 1945 een buitengewoon grote zeggingskracht. Na twee zelfvernietigende oorlogen lag het continent in

puin. Een (nieuwe) herhaling te vermijden was de hoogste politieke noodzaak. Zoals de Belgische diplomaat baron Snoy d'Oppuers zei over het gevoelen in zijn land: 'Wij hadden er schoon genoeg van te dienen als slagveld voor de oorlogen tussen Frankrijk en Duitsland, die ons niets aangingen en elke keer verschrikkelijke verwoestingen brachten.' Deze tamelijk praktische overweging raakte wel idealistisch ingekleurd. Voor sommigen was het Europa van de Zes uit 1951 een opstapje naar een mondiale rechtsorde, zo niet de wereldvrede. Denk aan de Nederlander Max Kohnstamm, die als jong diplomaat voor de Europese aartsvader Jean Monnet ging werken en bij wie het ijveren voor de Europese zaak op politiek-theologisch zendingswerk leek. Men kan dit naoorlogse, bijna religieuze verlangen naar vrede verbinden met wat de historicus Zamoyski schreef naar aanleiding van de heilsverwachtingen na de val van Napoleon, één cascade van Europese oorlogen eerder: 'The advent of peace after a long war always brings out millenarian longings.'²

Bij Europa als vredesproject past het vertoog van een nieuwe wereld die men ging bouwen. Het prille Europa als een werk op een nog leeg bouwterrein, waar langzaam een kathedraal zou verrijzen wanneer de samenwerking tussen de deelnemende staten zich over meer beleidsvelden zou gaan uitstrekken. Die samenwerking was toevertrouwd aan de regels van een verdrag — een al spoedig vereerd stichtingsmoment, met hoofdletter geschreven — en aan de nieuw opgerichte Europese instellingen Hof, Commissie en Parlement. De ambtenaren en politici die begin jaren vijftig begonnen met het werk aan de integratie van de mijnbouwmarkt konden zichzelf beschouwen als een politieke of zelfs morele voorhoede, als de 'eerste Europeanen'. Sommige van hun opvolgers in de Commissie en het Parlement delen dit zelfbeeld ook heden nog. De onuitgesproken veronderstelling is dat de inwoners van de lidstaten, de gewone burgers, *nog geen* Europeanen zijn. Zij hebben de eigenschap Nederlander, Fransman, Belg, Italiaan — of tegenwoordig Zweed of Bulgaar te zijn.

In het vredesproject vereiste Europa een afscheid van de natiestaat. De leidende gedachte van de Europese federalisten uit 1942-1948 was 'dat als de soevereine nationale staat niet zou worden vernietigd, Europa niet van de grond zou komen'.³ Het nationalisme werd geïdentificeerd als een vernietigende kracht. De wonden van de oorlog waren rauw; men wilde buiten de staten om iets nieuws opbouwen. In deze visie zou de Commissie uitgroeien tot een Europese regering en het Europese Parlement tot een pan-Europese wetgever. De nationale staten zouden allengs verschrompelen tot de deelstaten van een Europese federatie; de Raad van ministers waar ze zijn vertegenwoordigd zou in deze visie een soort Senaat worden.

Deze antithese van het Europese en het nationale, die het Europese 'ide-

alisme' heeft gevoed, spoort volstrekt *niet* met de ontwikkelingen sinds zestig jaar. Wel is ze bepalend gebleken voor de publieke beeldvorming van de Unie, met pijnlijke gevolgen.

In het *machtsproject* werkt men aan Europa met een ander doel voor ogen. Terwijl het vredesproject de naties wilde opheffen en de soevereiniteit van de staten breken, om in Europa de eerste stap naar de wereldvrede te zetten, wilde het machtsproject de naties tot een groter geheel bundelen, de macht van de staten samenballen, om zo als Europa beter de gezamenlijke belangen in de wereld te verdedigen. In deze denkwijze maakte men zich minder illusies over de aard van de geschiedenis. Deze was wellicht tijdelijk minder woelig, vanwege het precaire evenwicht tussen beide grootmachten uit de Koude Oorlog, maar Vrouwe Fortuna kon ooit weer haar wrede lessen ten beste geven.

Dit realpolitieke motief was vooral werkzaam in Parijs. De Franse politieke elite ervoer na 1945 scherp het verlies aan macht en vrijheid. Men was in de internationale verhoudingen niet langer meester over het eigen lot; tussen Amerika en de Sovjet-Unie stelden de afzonderlijke Europese staten politiek gezien weinig meer voor. In die omstandigheden zou Europa als 'hefboom' dienen voor het vergroten van de Franse macht. 'Europa, waar dient dat toe?' vroeg president De Gaulle zich ooit af in een beknopte uiteenzetting van dit motief. 'Het moet ertoe dienen dat we ons net zomin door de Amerikanen als door de Russen laten overheersen. Met ons zessen zouden we het net zo goed moeten kunnen doen als elk van de twee supermachten. En als Frankrijk het zo aanlegt dat het de eerste van de Zes is, wat binnen ons bereik ligt, dan heeft het die archimedische hefboom in handen. Dan kan het de anderen aanvoeren.'⁴

In Bonn zag bondskanselier Adenauer met schrik de macht van Rusland en twijfelde hij aan de duurzaamheid van de militaire bescherming door de Verenigde Staten. Het was zaak zich serieus op een toekomst zonder Amerikaanse soldaten in West-Europa voor te bereiden. Voor de bondskanselier (maar niet voor de Bonner politieke elite als geheel) was dit doorslaggevend bij het ijveren voor een Frans-Duitse verzoening.

In Parijs geloofde men echter niet dat Europa als machtsproject vorm kon krijgen door het onderbrengen van de betrekkingen tussen de Europese staten in een verdrag. Wat je met kolen en staal kon doen, ging niet voor soldaten. (In 1954 was het verdrag voor een Europese Defensie Gemeenschap, dat precies zoiets beoogde, na een de natieverscheurend politiek debat gesneuveld in het Franse parlement; na deze traumatische ervaring was een Europees leger onbespreekbaar.) Vandaar dat de Fransen al snel na het aantreden van De Gaulle in 1958 een voorkeur ontwikkelden voor het organiseren van toppen van regeringsleiders van de lidstaten. Over de

hoge politiek van oorlog en vrede moest op het hoogste politieke niveau kunnen worden gesproken.

Het publieke beeld en de geschiedschrijving van de Europese Unie zijn tot op heden sterk bepaald door de denklijn van het vredesproject, waarin alle aandacht uitgaat naar de ontwikkeling van de Brusselse instituties en waarin de verdragen elkaar als vanzelfsprekend opvolgen. Inderdaad is de verdragmatige vervlechting van de economieën van inmiddels 27 staten succesvol verlopen en een nieuwe Frans-Duitse oorlog ondenkbaar geworden. Maar de interne ‘logica’ van de Europese integratie verklaart de ontwikkelingen slechts voor een klein deel. Wie stelt dat de afspraken over de euro uit 1992 een ‘logisch’ gevolg waren van de Europese binnenmarkt van 1986, zoals in de handboeken wel valt te lezen, en daarbij het einde van de Koude Oorlog uit beeld laat, mist de essentie.

Veel wezenlijker voor de wording van Europa waren de grote schokken van buiten, precies zulke als waarop het machtsproject van De Gaulle en Adenauer voorbereid wilde zijn. De Suezcrisis in 1956, de aanslagen van ‘9/11’ in 2001 en bovenal de val van de Berlijnse Muur in 1989 gaven beslissende wendingen aan de opdrachten die de lidstaten besloten samen ter hand te nemen. De staten erkenden — soms tegen heug en meug — dat ze verantwoordelijkheid hadden te nemen voor de gebeurtenissen in de wereld om hen heen, te beginnen die in hun achtertuin. Dat was iets wat ze niet konden uitbesteden aan Brusselse instellingen; ze konden het evenmin in hun eentje aan: dus moesten ze het samen doen.

De jaren 1973-1974 vormen in dit licht het kantelmoment in de verhouding tussen het Europese vredesproject en het machtsproject. Het vredesproject, zo pregnant in 1945, verloor aan urgentie naarmate een nieuwe Frans-Duitse oorlog minder denkbaar werd. Omgekeerd won het machtsproject aan belang naarmate de Koude Oorlog en de dekolonisatie de slinkende macht van het oude continent beter zichtbaar maakten.

Deze beide trage ontwikkelingslijnen vonden als het ware hun snijpunt in de toetreding van Groot-Brittannië tot de club van lidstaten, per 1973. De drie machtigste West-Europese landen Frankrijk, Duitsland en Groot-Brittannië behoorden nu tot hetzelfde gezelschap. Aangezien de oostelijke helft van het continent uit beeld was verdwenen, werd de pretentie van de lidstaten ‘namens Europa’ tot de rest van de wereld te spreken geloofwaardiger. Ook de buitenwereld erkende deze gedaanteverandering. De Amerikaanse minister Kissinger riep 1973 uit tot het *Year of Europe*. Aan hem wordt ook de opmerking toegeschreven dat hij graag wilde weten via welk telefoonnummer hij Europa aan de lijn kon krijgen. Nog in hetzelfde jaar 1973 publiceerden de leiders van de Negen een ‘Verklaring over de Europese identiteit’, een opmerkelijke poging tot zelfdefinitie.

Ook institutioneel raakte het vredesproject achterop bij het machtsproject. De doorbraak in dit verband was de oprichting van de Europese Raad van regeringsleiders, in november 1974. Dit forum voor het beslechten van geschillen op lager niveau én voor Europese *high politics*, werd tegen de zin van de Commissie, België en Nederland door de Fransman Giscard d'Estaing en de Duitser Schmidt doorgedrukt. Met lede ogen had men in Parijs gezien hoe Europa in de Jom Kipoeroorlog van 1973 in het Midden-Oosten geen enkele rol speelde, hoe de Amerikaanse president Ford bij zijn inaugurele rede in 1974 het woord 'Europa' niet in de mond nam, en zag men in Bonn hoe het Amerikaanse monetaire leiderschap sinds 1971 en het einde van Bretton Woods steeds onvoorspelbaarder en zelfzuchtiger werd. De noodzaak voor een gezaghebbend gespreksforum deed zich voelen.

Tegen de federalistische wensen in groeide de Europese Raad van regeringsleiders in een tiental jaren uit tot het machtscentrum van de (inmiddels) Unie. Men kan deze instelling – waarvan de leidende positie in het jongste Unieverdrag wordt bekrachtigd met de beoogde aanstelling van een vaste voorzitter – zien als een weerslag van het gegeven dat de lidstaten niet verdwijnen. Zij hebben zich in het hart van de Europese besluitvorming genesteld. Alleen de staten hebben *gezamenlijk* het gezag om Europese besluiten ten opzichte van de nationale bevolkingen te dragen.

EEN EUROPEES PUBLIEK

De uitdagingen waarvoor de Unie zich momenteel ziet geplaatst raken alle het vermogen een buitenlandse politiek te voeren: veiligheid en stabiliteit in de regio (Balkan, Kaukasus), energiezekerheid, migratiestromen, het mondiale financiële stelsel na de kredietcrisis. Niemand twijfelt daar meer aan. Door zulke gebeurtenissen worden de lidstaten, mede vanwege hun

Voor een effectief Europees optreden op het wereldtoneel is de kortste weg een omweg

economische vervlechting, gezamenlijk geraakt. Ook de Britten hebben ervaren dat ze in een ruzie met een derde land, zoals Rusland, sterker staan wanneer ze de 26 andere Unielidstaten achter zich hebben. Tegelijk is algemeen erkend dat

de Unie onvoldoende is uitgerust om buitenlandse politiek te bedrijven; de serie verdragen sinds de Val van de Muur – Maastricht, Amsterdam, Nice, Lissabon – bestaat uit evenzoveel pogingen dit vermogen te vergroten.

Het zou natuurlijk miraculeus zijn wanneer de Zevenentwintig als bij toverslag in gesloten front de buitenwereld tegemoet traden, hun hartkloppingen en handelingsimpulsen alle op maat in een verdrag voor-

geschreven ritme. Elke lidstaat heeft een eigen geschiedenis, een eigen omgang met het lot. De ene heeft gevaarlijke burenen, een ander is eiland en meent zich van alle schokken gevrijwaard, een derde ziet vluchtelingenstromen van overzee bij hem de grens oversteken.

De ervaring van de afgelopen zes decennia heeft geleerd dat voor effectief Europees optreden op het wereldtoneel de kortste weg een omweg is. Een gezamenlijke buitenlandse politiek is geen kwestie van juridische bevoegdheden overhevelen van de nationale staten naar ‘Brussel’, zoals de watertandende Commissie en Parlement graag zouden zien. Deze instellingen zijn niet in staat in hun eentje de verantwoordelijkheid te dragen voor zulke leven en dood rakende besluiten als het uitzenden van soldaten. Ook voor het zekeren van de energietoevoer in een dialoog met Rusland heeft Commissievoorzitter Barroso onvoldoende gewicht om in het Kremlin indruk te maken (zoals opnieuw bleek in de gascrisis van januari 2009 met Oekraïne, die bejaarden in Bulgarije in de kou zette). En benadrukt moet worden: dit onvermogen is er niet omdat Barroso een zwak politicus zou zijn, zoals zijn critici zeggen, maar *qualitate qua*. De Brusselse binnensfeer kan de geopolitieke jungle niet de baas.

Daarom zoeken de lidstaten andere manieren om, buiten de institutionele binnensfeer om, als Europa te worden gehoord en de belangen van hun Unie te waarborgen. Daarbij is er de afgelopen jaren al veel meer gebeurd dan velen zelfs een decennium geleden voor mogelijk hielden. Zonder op nieuwe verdragen te wachten heeft Europa zich de randen van de hoge politiek binnengerommeld. Sinds 2003 ontplooit de Unie namelijk crisismissies buiten de grenzen, zowel militaire als civiele, gericht op veiligheid en/of de opbouw van rechtsstatelijke structuren. Aan het begin van 2009 waren over de hele wereld operaties gaande, met duizenden mensen. Een militaire en een politiemissie in Bosnië, een omvangrijke politiemissie in Kosovo. Ook ging een waarnemingsmissie naar de Kaukasus om het staakt-het-vuren na de Russisch-Georgische oorlog van augustus 2008 te controleren. Verder zijn er missies van rechters, politieagenten en grenspostbewakers in de Palestijnse gebieden, in Irak en in Afghanistan. Einde 2008 stuurde de Unie enkele schepen naar de Golf van Aden om tegen Somalische piraten op te treden.

Crisisbeheersing met Europese soldaten gaat ver uit boven een diplomatie van woord en gebaar alleen, waartoe de Unie einde jaren negentig nog veroordeeld scheen. Anderzijds is het veel bescheidener dan — stel — met eigen troepen of kanonneerboten de Oekraïense Krim uit Russische handen willen of kunnen houden. Zoals een betrokken minister de stand van de Europese buitenlandse politiek samenvatte: ‘Vergeleken met vroeger is het heel wat. Vergeleken met wat nodig is, is het niets.’ Om waarschuwend

te besluiten: 'We zullen hiervoor een hoge prijs betalen. De geschiedenis is meedogenloos.'⁵

Eén punt is tot slot van belang. Buitenlandse politiek is niet het zoveelste beleidsterreintje dat de Unie erbij kan nemen. Zo wordt er wel eens over gedacht. 'Wat kunnen we beter met alle lidstaten samen doen dan allemaal apart?' is dan de redenering. Niet: sociaal beleid, onderwijs, gezondheidszorg. Wel: milieubeleid, handelspolitiek, buitenlands beleid. Deze denkwijze miskent hoezeer buitenlandse politiek vraagt om de instemming van de bevolking. In een veel sterkere en heel andere mate dan de harmonisering van productstandaarden, het vaststellen van visquota of afspraken over btw-harmonisatie. Zulke regelpolitiek kon het feitelijk zonder publiek stellen; onverschilligheid volstond, afgedekt met een dunne laag idealisme.

De trage omvorming van Europa van vredesproject tot machtsproject vraagt om een andere benadering van het publiek. In het vredesproject is Europa 'éminemment un acte moral',⁶ die verzoeningsbereidheid en idealisme vereist. In het machtsproject is Europa een politieke daad, die vraagt om oordeelskracht en een herdefiniëring van het eigenbelang. In het ene geval zouden nationale burgers apatride wereldburgers moeten worden (of desnoods gedepolitiseerde consumenten), in het andere geval betrokken of zelfs trotse Europeanen. Anders gezegd: het vredesproject vergt de demping van de nationale identiteiten ten gunste van universele waarden, het machtsproject de ontwikkeling van een *Europese* identiteit. Dat mag best een optelsom of overkoepeling van nationale identiteiten zijn, maar dient zich toch wel als eigen geheel te onderscheiden van Chinese, een Noord-Afrikaanse en Amerikaanse identiteit.

In de internationale arena's moeten de diplomaten, ambtenaren, politici en militairen die *namens* Europa handelsakkoorden sluiten met China, die Russisch-Georgische troepen scheiden in Abchazië of die Somalische piraten achternazitten in de Indische Oceaan een antwoord hebben op de vraag: *namens wie* bent u hier eigenlijk? Namens een handvol Brusselse instellingen, namens 27 regeringen of namens 27 staten en hun bevolkingen? Dat maakt voor de Poetins van deze wereld nogal verschil.

ZELFBEWUSTZIJN NAAR BUITEN VERGT ZELFBEWUSTZIJN VAN BINNEN

Voorlopig zit de Europese Unie bij het behartigen van de gezamenlijke belangen van de lidstaten klem tussen de strategische verlangens van de politieke elite en het onvermogen van diezelfde elite om de na 1945 door de welvaartsstaat en de Amerikaanse militaire overmacht enigszins lui geworden bevolkingen ervan te doordringen dat de geschiedenis nog niet is afgelopen.

 Noten

- 1 Typerend is de duiding van een gezaghebbende Brusselse denktank in een recente studie over de 'gefragmenteerde' Europese rol op het wereldtoneel: 'In a nutshell, globalisation has become the central theme of the European narrative for the 21st century. [...] This way of considering the EU is new. As recently as twenty years ago, it was primarily envisaged as a regional integration experiment among a relatively small number of participating countries. "Europe" was about tearing down the walls that separated member countries and prevented their economic and political integration. Accordingly, the EU's external policy was essentially a side-product of its internal dynamics.' André Sapir, 'Foreword', in: André Sapir (red.), *Fragmented power: Europe and the global economy*. Brussel: Breugel, 2007, pp. vii-viii.
- 2 Adam Zamoyski, *Rites of peace. The fall of Napoleon & the Congress of Vienna*. Londen: HarperPress, 2007, p. 219.
- 3 Ducci, 22 oktober 1984, geciteerd in: Maria Grazia Melchionni en Roberto Ducci, *La genèse des Traités de Rome. Entretiens inédits avec 18 acteurs et témoins de la négociation*, Parijs: Economica, 2008, p. 436.
- 4 De Gaulle, 22 augustus 1962, in: Alain Peyrefitte, *C'était de Gaulle* 1, Parijs: Éditions de Fallois, 1994, pp. 158-159.
- 5 Joschka Fischer, 1 oktober 2007, gesprek met auteur.
- 6 Julien Benda, *Discours à la nation européenne*. Parijs: Gallimard, 1979 [1933], p. 124.